

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना महाराष्ट्र अधिनियमाचे स्वरूप आणि योजनेची वैशिष्ट्ये

डॉ. ए.पी. कुंटे

मार्गदर्शक

(अर्थ शास्त्र विभाग प्रमुख)

नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय,

आ.बाळापुर ता.कळमनुरी जि.हिंगोली

कु.तक्षशिला आनंदराव इंगोले

संशोधक (विद्यार्थिनी)

कु.तक्षशिला आनंदराव इंगोले

एम.ए.,एम.फिल.,पि.एच.डी.

संशोधक (अर्थशास्त्र)

प्रस्तावना :

भारतीय संविधानानुसार काम करण्याच्या हक्का संबंधीचे अधिकार घटनेमध्ये नमुद केलेले आहेत.कलम ३९नुसार प्रत्येक नागरिक,पुरुष व स्त्रियां यांना जगण्याचे समान अधिकार आहेत.कलम ४१ नुसार काम करण्याच्या हक्कासंबंधी असलेली निर्देशित तत्त्वे हे स्पष्ट करतात की,ग्रामीण भागातील प्रौढ,सुदृढ व्यक्तीला तो मागेल तेंव्हा उत्पादक स्वरूपाच्या कामावर रोजगार पुरविणे व ज्यांना रोजगाराची गरज आहे व जे शारिरीक श्रमाचे काम करण्यास तयार आहेत,त्या प्रौढांना च्मागेल त्याला कामछ उपलब्ध करुन देणे हे स्पष्ट (नमुद) केले आहे.

भारताचा आर्थिक विकासाचा दर ९% अपेक्षित असतांना बेरोजगारी व गरिबी ही ग्रामीण भागातील एक चिंताजनक बाब आहे.श्रीमंत हे अधिक श्रीमंत व गरिब हे अधिक गरिब होत आहेत.बरेचशे शेतकरी भुमिहीन होऊन श्रमीक बनत आहेत.केंद्र व राज्य शासनाच्या योजनांचा फायदा चुकीच्या व्यवस्थापनामुळे गरिब बेरोजगारांना मिळत नाही.ग्रामीण जिवनाला एक नविन दिशा देण्यासाठी व ग्रामीण दारिद्र्य दुर करण्यासाठी यु.पी.ए.सरकारने United Progressive Alliance Government कायदानुसार देशातील ग्रामीण क्षेत्रामधील गरिब बेरोजगार कुटूंबियांना कमीत कमी १०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी देण्यासाठी केंद्र शासनाने महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना कायदा केला.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम निर्मितीचे स्वरूप

केंद्र शासनाने राष्ट्रीय ग्रामीण हमी अधिनियम २००५ या नांवाने कायदा तयार करुन २३ऑगस्ट २००५ ला लोकसभेने पारित केला.या कायद्यास दिनांक ५ सप्टेंबर २००५ रोजी राष्ट्रपतींनी मंजुरी दिली.ह्या कायद्याची अंमलबजावणी पहिल्या टप्प्यात दिनांक ०२/०२/२००६ पासुन भारताच्या २०० मागास जिल्ह्यांसाठी व दुसऱ्या टप्प्यात ३०० जिल्ह्यांसाठी करण्यात आली.हि योजना प्रसिध्द अर्थतज्ञ श्री.वि.स.पागे यांनी सुरु केली.त्यावेळेसचे मुख्यमंत्री श्री.वसंतराव नाईक हे होते.

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ४१ मधील काम करण्याच्या हक्कासंबंधी असलेली निर्देशित तत्त्वे लक्षात घेऊन महाराष्ट्र रोजगार हमी कायदा हा २६ जानेवारी १९७९ लागू झाला.(संवैधानीक दर्जा दिला) महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम १९७७ नुसार व राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी २००५ या दोन्ही कायद्यातील विसंगती दुर करुन व दोन्हीतील अधिक चांगल्याव आवश्यक बाबी घेऊन राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार अधिनियमाच्या कलम ४ व २८ अन्वये एक सर्वकष रोजगार हमी योजना राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना अंमलात आणण्याचा निर्णय शासनाने घेतला.

मंत्रिमंडळाच्या दिनांक १३ जुलै २०११ रोजीच्या बैठकीमध्ये झालेल्या निर्णयानुसार महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे नांव महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना-महाराष्ट्र करण्यात आले.केंद्र शासनाची ही योजना राज्यात सर्वत्र राबविण्यात येत आहे.२६ जुलै २०११ ला नामबदलास शासन निर्णयाद्वारे मान्यता देण्यात आली.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम महाराष्ट्रामध्ये दिनांक १ एप्रिल २००६ पासुन तीन टप्प्यात लागू करण्यात आला.दिनांक १ एप्रिल २००८ पासुन महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये सदर योजना राबविण्यात येत आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची उद्दिष्ट्ये

अकुशल काम करण्यास इच्छुक असणाऱ्या प्रत्येक कुटूंबातील प्रौढ व्यक्तीला योजनेतर्गत १०० दिवस प्रति कुटूंब रोजगाराची हमी देण्यात आली असून त्या माध्यमातून स्थायी स्वरूपाची मालमत्ता निर्माण करणे हे या योजनेचे मूळ उद्दिष्ट आहे.त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील शेतकरी/ शेतमजुरांना या अधिनियमाच्या माध्यमातून रोजगाराचा हक्क प्रदान करणे,सामाजिक

सुरक्षा देणे, महिला व दुर्बल घटकांचे सबलीकरण करणे, तसेच पंचायत राज संस्थांचे बळकटीकरण करण्यावर योजनेत भर देण्यात आला आहे. जिल्ह्यात हाती घेण्यात येणाऱ्या सर्व कामांच्या एकूण किंमतीच्या प्रमाणात कमीतकमी ६० टक्के कामे ही, उत्पादक स्वरूपाची मालमत्ता निर्माण करणारी असावीत व अशी कामे ही भूमी, जल व वृक्ष यांचा विकास करणारे कृषि व कृषि संलग्न क्षेत्राशी निगडित असावीत.

केंद्र शासनाने महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना ही संपूर्ण देशात सन २००८ पासून टप्प्या टप्प्याने लागू केली आहे. महाराष्ट्र शासनाने दिनांक ६ ऑगस्ट २०१४ रोजी विधान सभेत पारित केलेला महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम १९७७ हा कायदा संपूर्ण राज्यामध्ये लागू झाला आहे. १ एप्रिल २००८ पासून महाराष्ट्रात प्रभावीपणे योजना राबविण्यात येत आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना-महाराष्ट्र ची वैशिष्ट्ये

महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजना-महाराष्ट्र ची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) **योजनेची मुलभूत वैशिष्ट्ये :-** योजनेची मुलभूत वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत.
  - १) गोरगरिबांच्या उपजिविकेच्या संसाधनाचा पाया मजबूत करणे.
  - २) पंचायत राज संस्था बळकट करणे.
  - ३) सामाजिक सहभागाची सकारात्मकपणे सुनिश्चिती करणे.
  - ४) टिकाऊ उत्पादक मत्ता निर्माण करणे.
- २) **१०० दिवस रोजगाराची हमी :-** १८ वर्षांवरील प्रौढ व्यक्तींना नोंदणीकृत कुटूंबाला वित्तीय वर्षात किमान १०० दिवस प्रती कुटूंब केंद्रिय निधीतून अकुशल रोजगाराची केंद्रशासनाची हमी. १०० दिवसांवरील प्रत्येकी मजुराला राज्य निधीतून अकुशल रोजगाराची राज्य शासनाची हमी.
- ३) **५ कि.मी. परिसरात रोजगार उपलब्धता :-** ग्रामपंचायतच्या ५ कि.मी. परिसरात रोजगार देणे हे वैशिष्ट्य आहे.
- ४) **कामावर कंत्राटदार लावण्यास बंदी :-** योजनेच्या कामावर काम पूर्ण करण्यास कामावर कंत्राटदार लावण्यास बंदी आहे.
- ५) **६०:४० प्रमाण :-** अकुशलतेचे प्रमाण कामामध्ये ६०% राहिल. त्यामुळे तालुका व जिल्हा स्तरावर अकुशल-कुशलचा हिशोब ठेवता येईल.
- ६) **कामावर मशीनरी लावण्यास बंदी :-** मजुरामार्फत करता येण्यासारख्या कामावर मशीनरी लावण्यास बंदी आहे.
- ७) **रोजगार हमी परिषद :-** राज्य शासनास सल्ला देण्यासाठी महाराष्ट्र रोजगार हमी परिषदेची निर्मिती करण्यात आली. या परिषदेमार्फत योजना व तिची अंमलबजावणी यासंबंधातील सर्व बाबींवर राज्य शासनास सल्ला देणे, अग्रक्रमाने हाती घ्यावयाची कामे निश्चीत करणे आणि त्यांची यादी तयार करणे, योजनेचे सनियंत्रण, आढावा घेणे, योजनेचा प्रसार करणे, वार्षिक अहवाल सादर करणे इ. कामे केली जातात.
- ८) **सर्व माहिती कामावर ग्रामपंचायत व वेबसाईटवर उपलब्ध करून देणार :-** योजनेची माहिती <https://manaegs.gov.in> वर उपलब्ध आहे या संकेत स्थळावर योजनेसंदर्भातील सर्व शासन निर्णय, वार्षिक अहवाल, योजना परिपत्रके, ई-मेल सुविधा, संपर्क, योजनेतर्गत अनुज्ञेय कामाची यादी, मुखपृष्ठ, रोहयो, कायदा व नियम, संघटनात्मक संरचना, छायाचित्र दालन, महत्वाचे शासकीय आदेश-रोहयो, नवीन संदेश, अध्यायावत बातम्या, जाहिरात, साप्ताहिक मजुर उपस्थिती, Simnic,nrega.nic.in वेबसाईट, शासन परिपत्रके, महत्वाचे दुवे इ. उपलब्ध करण्यात आले आहेत.
- ९) **कामाचे सामाजिक अंकेक्षण :-** एखाद्या विशिष्ट योजनेतील अथवा कार्यक्रमातील लाभार्थी स्वतः त्या योजनेचे अथवा कार्यक्रमाचे मुल्यमापन करतात, त्या प्रक्रियेस सामाजिक अंकेक्षण म्हणतात. लोकशाही प्रक्रियेचे बळकटीकरण करण्यासाठी व योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये पारदर्शकता व सामाजिक उत्तरदायित्व राबवण्यासाठी सामाजिक अंकेक्षणाचे अनन्य साधारण महत्त्व आहे.
- १०) **तक्रार निवारण (Ombudsman) :-** योजनेचा लाभ मजुरांना मिळावा, योजनेमध्ये पारदर्शकता असावी, मजुरांच्या तक्रारीचे निराकरण व्हावे, त्यांच्यावर अन्याय होवू नये. यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात तक्रार निवारण प्राधिकार्याची नेमणूक करण्यात आली आहे.

- ११) **प्राथमिक जबाबदारी :-** कायद्याच्या अंमलबजावणीची प्राथमिक जबाबदारी ग्रामपंचायतीची आहे.ग्रामपंचायती मार्फतच योजनेस अंमल करण्यात प्रारंभ होतो.
- १२) **प्रतिदिन मजुरीचे दर :-** प्रतिदिन मजुरीचे दर केंद्र शासन निश्चित करते.दरवर्षी नव्याने शासन मजुरीचे दर ठरवते.
- १३) **१५ दिवसात मजुरी प्राप्त :-** मजुराने योजनेवर काम केल्यावर जास्तीत जास्त १५दिवसात मजुरी वाटप केली जाते.
- १४) **बँक वा पोस्ट बचत खात्यात मजुरी दिली जाते.**
- १५) **१० मजुर काम सुरु करण्यासाठी आवश्यक :-** एका ग्रामपंचायत हद्दीत काम सुरु करण्यासाठी किमान १० मजुर आवश्यक आहेत.परंतु ही अट डोंगराळ भाग व वनीकरण कामासाठी शिथिलक्षम आहे.
- १६) **१४ दिवस सलग काम :-** योजने अंतर्गत मजुराने कामासाठी नांव नोंदणी केल्यानंतर मजुराने किमान १४ दिवस सलग काम करणे आवश्यक आहे.
- १७) **कायद्याने रोजगाराची हमी :-** ग्रामीण कुटूंबातील प्रौढ सदस्यांना केंद्रिय अधिनियमाच्या कलम ३ च्या पोट कलम (१) अन्वये रोजगाराची हमी दिली आहे.
- १८) **जॉब कार्ड :-** योजनेतर्गत ग्रामीण भागातील प्रत्येक नोंदणीकृत मजुराला जॉब कार्ड कुटूंबनिहाय्य देण्यात येते.
- १९) **बेरोजगार भत्ता :-** मजुरांना पंधरा दिवसाच्या आत कामाची मागणी केल्यानंतर काम उपलब्ध जर करुन दिले नाही तर मजुरांना नियमाने बेरोजगार भत्ता प्राप्त होतो.
- २०) **समान दराने मजुरी :-** योजनेतर्गत मजुरांना स्त्रियांना व पुरुषांना समान दराने मजुरी दिली जाते.त्यामुळे स्त्रि-पुरुष भेदभाव नष्ट होण्यास चालना मिळते.
- २१) **ई-मस्टर व ई-एफ-एफ-एस प्रणाली :-**
(Electronic Fund Management System)
या प्रणालीमुळे योजनेतर्गत काम करणाऱ्या मजुरांच्या बँक खात्यावर १५ दिवसात मजुरी जमा करणे शक्य झाले आहे. वरील प्रमाणे महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील.

समारोप : महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेमुळे ग्रामीण भागात काम उपलब्ध होवून मजुरांचे सबलीकरण व रोजगार निर्माती करण्यास सक्षम योजना आहे.हे वैशिष्ट्यांवरुन स्पष्ट होते,ग्रामीण भागात पंचायत राज संस्था बळकट होण्यास योजनेमुळे मदत होते.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) महाराष्ट्र शासन राजपत्र असाधारण भाग चार दि.२६ जून २०१४ पे.नं.१,२,३,४
- २) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना-महाराष्ट्र व राज्य रोजगार हमी योजना महाराष्ट्र शासन,नियोजन (रोजगार हमी योजना) विभाग,वार्षिक अहवाल २०१३-१४.नवीन प्रशासकीय भवन,१६ वा मजला,मंत्रालय,मुंबई-४०००३२.
- ३) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना-महाराष्ट्र व राज्य रोजगार हमी योजना महाराष्ट्र शासन, नियोजन (रोजगार हमी योजना) विभाग सन २००९-१० ते २०१२-१३ चा वार्षिक अहवाल.
- ४) महाराष्ट्र शासन,शासनाचे महत्वाचे निर्णय, जून २००८
- ५) शासन निर्णय- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत तक्रार निवारण प्राधिकारी यांची निवड करण्याकरीता निवड समिती गठीत करणे बाबत.महाराष्ट्र शासन नियोजन विभाग (रोहयो) शासन निर्णय क्र.म.ग्रा.रो.ह.यो.२०१३/प्र.क्र.२१९/रोहयो-६अ, मंत्रालय, मुंबई ४०००३२ दिनांक १२ सप्टेंबर २०१३.
- ६) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना मजुरीचे दर पत्रक महाराष्ट्र शासन, नियोजन विभाग (रोहयो), शासन निर्णय क्र.म.ग्रा.रो.२०१६/प्र.क्र.४०/म.ग्रा.रो.-१ मंत्रालय,मुंबई ४०००३२, दिनांक ०१ एप्रिल २०१६